

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНИХ ОРГАНІВ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ

Людмила Бабенко,

докторка історичних наук, професорка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

У статті акцентується увага на закономірностях формування радянських органів державної безпеки як класового карально-репресивного інструменту «диктатури пролетаріату». Звертається увага на ідеологічні засади більшовизму, що зумовили придушення діяльності альтернативних політичних суб'єктів. Авторка розкриває чинники еволюції організаційної структури, пріоритетів репресивної та агентурно-оперативної діяльності ВЧК–ВУЧК–ДПУ впродовж 1920-х рр. Показана спроба Раднаркому радянської Росії директивно-організаційними методами обмежити надзвичайницю і надати ДПУ повноважень таємної політичної поліції, її безпосередній контроль за політичними процесами в радянській Україні.

Ключові слова: *Всеросійська надзвичайна комісія (рос. ВЧК), Всеукраїнська надзвичайна комісія (рос. ВУЧК), державне політичне управління (ДПУ), репресії, агентурно-оперативна діяльність.*

The attention of the article is focused on the regularities of Soviet Security Services formation as a class punitive-repressive instrument of the «proletariat dictatorship». The attention is paid to bilshovyizm ideological principles that determined the alternative political subjects' activity suppression. The author reveals the factors of the organizational structure evolution, repressive and operative priorities in VCC-VUCC-DPU activity. The attempt of the Soviet Russia Radnarcom to limit by directive-organizational methods particular powers and give the DPU authorities of the secret political police, its immediate control of political processes in Soviet Ukraine is shown.

Keywords: *All-Russian Special Commission (rus. VCC), All-Ukrainian Special Commission (rus. VUCC), State Political Department (DPU), repressions, operative activities*

XX століття в пам'яті українського суспільства асоціюється з травмою наслідків радянської модернізації соціально-політичного та економічного устрою. Утвердження радянської влади відбувалося в умовах жорстокого протистояння ціннісних систем і орієнтирів як на загальноукраїнському, так і регіональному зрізах. При цьому більшовицька партія спиралася на політично активну меншість, котрій для утримання влади був необхідний спеціальний апарат з надзвичайними повноваженнями. Ним стала Всеросійська надзвичайна комісія (ВЧК), яка створила 3 грудня 1918 р. Всеукраїнську надзвичайну комісію (ВУЧК) – фактичну філію на території України р.

Метою авторки статті є акцентування уваги на ризиках, що створює концентрація влади в руках політичних сил, доктрини яких несумісні з демократією. Питання сутності більшовицького режиму, його політики державного терору засобами репресій, функціонування радянських спецслужб стали предметом дослідження багатьох українських і зарубіжних науковців. Авторка статті також присвятила значну частину своїх публікацій порушеній проблемі [1; 6].

Досліджуючи діяльність органів державної безпеки сталінської доби, варто окреслити поняття «державна безпеки». Уперше він був використаний у «Положенні про заходи щодо охорони державного порядку та громадського спокою» від 14 серпня 1881 р. у значенні «суспільна безпека» [7, с. 20-21]. В СРСР він був зафіксований у назві структурного підрозділу НКВС СРСР – Головного управління державної безпеки (ГУДБ) постановою ВУЦВК від 10 липня 1934 р. Законодавчо цей термін було закріплено в Конституції 1936 р. у ст. 14, один із пунктів якої названо «державна безпека» [4, с. 183-184]. Основний елемент характеристики державної безпеки у трактуванні більшовиць-

кої влади – захист «диктатури пролетаріату», тобто соціально-політичних підвалин «більшовизму», «комунізму». Водночас ідеологи більшовизму й лідери радянської Росії ототожнювали безпеку монополії правлячої партії РКП(б) – ВКП(б) з безконтрольною можливістю проводити власні амбітні соціальні експерименти з «безпекою держави». Тому всі зусилля органів державної безпеки (інша назва – спецслужби) спрямовувалися на боротьбу з політичними опонентами передусім усередині країни. Разом з тим вони мали й інші функції, пов'язані з викриттям реальної агентурної мережі інших держав, боротьбою зі злочинами у сфері економіки тощо.

Важливою тезою, яка визначає місце і роль ВЧК–ВУЧК у процесі утвердження більшовицької політичної моделі є їх повна підпорядкованість партійним органам як «караючого меча партії». Вони діяли, керуючись винятково партійними директивами, рішеннями ЦК партії і його політбюро, а не нормами правового поля. Ще в лютому 1919 р. ЦК РКП(б) вказував, що надзвичайні комісії «створені, існують і працюють лише як прямі органи партії, за її директивами і під її контролем» [5, с. 95]. Цю думку в 1927 р. повторив голова ДПУ УСРР В. Балицький, наголосивши, що «апарат ДПУ повинен беззастережно виконувати волю Центрального комітету, яка передається через мою голову. ... Центральному комітету партії потрібен міцний, монолітний апарат, що виконує волю партії» [11, с. 95].

Організаційно-статутні документи також переконливо ідентифікують спецслужби як елемент реалізації ідеологічної доктрини більшовиків. Зокрема у звіті за перші чотири роки діяльності виділялися кілька принципових факторів, що лежали в основі їх створення: «правильне розуміння ними класової боротьби класової держави», усвідомлення того, що «всяка держава є апарат насилля», «загострення ситуації та необхідність придушення контрреволюції», «недостатня свідомість народних мас..., яка ще просякнута старим духом» [8, с. 18]. Лідер більшовиків В. Ленін уточнював, що партії потрібен такий орган диктатури пролетаріату, котрий би «знав кожний крок змовників» і міг би «репресією нещадною, швидкою, негайною, що спирається на співчуття робітників і селян» призупинити всі заколоти контрреволюції [10, с. 6].

Більшовицька партія визначала і політичні та моральні пріоритети, якими керувалися спецслужби у виборі об'єктів професійної уваги, виробленні форм і методів нейтралізації чи ліквідації певних загроз. Ворогами оголошувалися цілі суспільні верстви нового соціалістичного суспільства – заможне селянство, духовенство, дореволюційна інтелігенція, представники небільшовицьких партій, ідеологи та прихильники ідеї української державності тощо. В атмосфері роздмухування класової ворожнечі навколо чекістів створювався ореол героїзму, революційної романтики, їх особливої місії в державі диктатури пролетаріату, імідж органів, що монополюють захищати державні інтереси. За таких обставин логічно виглядало зосередження в руках спецслужб величезних повноважень. Пропагандистськими засобами свідомо творився міф про ідеального чекіста-патріота, охарактеризованого першим головою ВЧК радянської Росії, «залізним» Феліксом Держинським, як людини «з гарячим серцем, холодною головою і чистими руками». Самого Держинського сучасники називали «лицарем революції» [10, с. 82].

Вплив спецслужб на всі без винятку сторони суспільного життя невпинно зростає. Радянська історіографія зображувала це як історично виправдану тенденцію, особливо у контексті сталінської тези про загострення класової боротьби при соціалізмі. Відомий історик Ю. Шаповал справедливо зауважував, що й сама більшовицька партія значною мірою контролювалася органами держбезпеки. Він нагадував, що таку ситуацію прогнозувала лідерка партії лівих есерів М. Спиридонова, яка у відкритому листі в ЦК РКП (б) попереджала, що «більшовики теж скоро опиняться в руках надзвичайки» [12, с. 7].

Дослідники В.Сідак і В.Козенюк вважають визначальним чинником еволюції стосунків партії і спецслужб у спрогнозований бік використання останніх сталінським оточенням для захоплення ініціативи у внутріпартійній боротьбі, а згодом і для розправи над політичними супротивниками та будь-якою опозицією. «Трагедія спецслужб полягала в тому, – зазначали автори, – що вони вимушені були свою діяльність здійснювати під гаслом боротьби з ворогами народу, в яку Сталін і вищі партійні органи втягнули все населення Радянського Союзу, постійно змінюючи образ ворога у відповідності з політичною кон'юктурою» [9, с. 94]. Внаслідок цього відбулася істотна деформація і звуження розуміння призначення органів держбезпеки в державі.

Отже природа і витоки жорстких форм суспільного антагонізму в період становлення більшовицької влади були зумовлені втіленням у життя класової ідеології більшовицької партії та необхідністю мати апарат насилля в суспільстві, де правляча партія не володіла абсолютною підтримкою. С. Кульчицький з цього приводу зауважує, що «органи насилля у вигляді ВЧК–ОДПУ–УДБ–НКВС були безпосереднім продовженням партійних структур» [3, с. 256].

Політика надзвичайщини і «червоного терору», зловживання необмеженими повноваженнями ВУЧК вже у 1921 р. викликала різке невдоволення в республіці. Наприклад, голова Одеського губвиконкому Я. Дробніс 24 червня виступив на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, наголосивши, що на місцях партійно-державний апарат не має ніякого впливу на органи ВУЧК. Він вбачав причину в тому, що: «ЧК формально – відділ губвиконкому, але є по суті фактичною владою, яка має у своєму розпорядженні необмежені матеріальні засоби, в її безпосередньому віданні значна військова сила, їй надане повне право перерозподілу всередині губернії працівників-комуністів по своїх організаціях, не ставлячи до відома губком, тобто те, чим не користується ні голова губвиконкому, ні президія в цілому» [3, с. 254]. Вихід, на його думку, полягав у підпорядкуванні губвідділів ЧК президії губвиконкому. Політбюро погодилося винести порушене питання на обговорення пленуму ЦК КП(б)У, разом з тим у протоколі внесена помітка: «Вказати т.Дробнісу, що в теперішній час наша політика щодо ЧК залишається без змін». На думку С. Кульчицького це означало, що керівництво КП(б)У не збиралося вступати в конфлікт з партійним центром.

Однак у грудні 1921 р. Москва сама ініціювала перегляд функцій і повноважень ВЧК. При цьому її місце в партійно-радянській ієрархії лишалося недоторканим. Головні напрями реорганізації були сформульовані В. Леніним, котрий пропонував «звучити компетенцію ВЧК, звучити право арешту, призначити місячний строк для загального проведення справ, посилити суди, обговорити питання про зміну назви, підготувати і провести через ВЦВК загальне положення про зміни в розуміння серйозних пом'якшень». Ці питання розглянув IX Всеросійський з'їзд Рад. У радянській Україні, яка йшла у фарватері більшовицького центру, реорганізація ВУЧК також розпочалася в березні 1922 р. 22 березня на підставі рішень з'їзду Рад була прийнята постанова ВУЦВК «Про ліквідацію Всеукраїнської надзвичайної комісії і про організацію Державного політичного управління». ДПУ створювалося при наркоматі внутрішніх справ (НКВС), а голова ДПУ одночасно призначався і наркомом НКВС. Ним став В. Манцев, котрий до цього очолював ВУЧК, а з 1924 до 1937 рр. – В. Балацький. Зберігалася підпорядкованість російському центру – голова ДПУ УСРР вважався повноважним представником ОДПУ РСФРР в Україні.

Важливе значення для з'ясування характеру наступних процесів має розгляд функцій і меж компетенції органів ДПУ. До них належали: «попередження і придушення відкритих контрреволюційних виступів як економічних, так і політичних; боротьба з бандитизмом і збройними повстаннями; розкриття контрреволюційних організацій та осіб...» та ін. [6, с. 44-45].

Радянська історіографія переконувала читачів у тому, що після реформи органи ДПУ розв'язували переважно політичні завдання і не користувалися правом позасудових дій. Проте С. Кульчицький наводить витяг з цілком таємного рішення політбюро ЦК КП(б)У від 14 квітня 1922 р. по доповіді В. Манцева про повноваження ДПУ в галузі позасудових розправ. Вказувалося, що за ДПУ залишалось «право безпосередньої розправи і винесення з відому президії ВУЦВК позасудових вироків, аж до вищої міри покарання» у справах антирадянського характеру [3, с. 257].

Для реформованої спецслужби вкрай важливо було налагодити агентурну роботу, але, не володіючи оперативними навичками, вони й далі використовували методи директивного тиску. Зокрема начальник Полтавського губвідділу Е. Лінде 15 липня 1922 р. надіслав секретареві губкому партії листа, у якому з покликанням на постанову ЦК КП(б)У, нагадав, що «кожний член партії зобов'язаний бути секретним співробітником губвідділу ДПУ, що й проводиться в життя губвідділом». Але чекіст скаржився, що комуністи уникають цих обов'язків, і, як це не парадоксально, «безпартійні себе виправдовують більше. Різниця лише в тому, що безпартійні, звичайно, політично благонадійні, оплачуються за дачу тих або інших важливих для губвідділу даних, ...а комуністи зобов'язані це робити внаслідок своїх переконань як члени партії, не вимагаючи за це винагороди». В листі пропонується і спосіб впливу на незговірливих комуністів. Начальник губвідділу ДПУ просить санкції губкому застосувати до них «адміністративні заходи покарання», або ж «свого роду підтягування перенести за розпорядженням губкому на парторганізацію..., щоб персонально, шляхом переконання і в порядку партійної дисципліни все-таки змусити працювати» [2, арк. 41-41 зв.].

Отже, створені у 1917–1918 рр. ВЧК і ВУЧК як репресивні органи з надзвичайними повноваженнями, забезпечували політичну монополію більшовицької партії, ліквідацію політичної опозиції, творення диктаторської моделі управління громадсько-політичним життям на території України та інших радянських республік.

Література

1. Бабенко А. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і Православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.) : монографія. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2014. 549 с.
2. Державний архів Полтавської області, ф. П-9032, оп. 1, спр. 48.
3. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ : Основи, 1996. 396 с.
4. Лубянка. ВЧК – КГБ. 1917 – 1960 : справочник / сост. А.И. Кокурин, Н.В. Петров. Москва : МФД, 1997. 410 с.
5. Маймескулов А.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская Чрезвычайная Комиссия. 1918 – 1022 гг., 2 изд. Харьков : Основа, 1990. 395 с.
6. Органи державної безпеки на Полтавщині (1919 – 1991) / Парамонов Ю. М., Бабенко А. А., та ін. Полтава : АСМІ, 2005. 206 с.
7. Пилипчук В.Г. Формування теоретико-правових основ забезпечення державної безпеки України (кінець ХХ – початок ХХІ століття). Київ : НКЦ СБ України, 2008. 256 с.
8. Подкур Р. Створення ВЧК : інтерпретація відомої проблеми. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ : наук.-докум. журнал, 2004. № 1 / 2. С. 17-35.
9. Сидак В. С., Козенюк В.А. Революцію назначить...: Экспорт революции в операциях советских спецслужб. Киев : Генеза, 2004. 248 с.
10. Чекисты. Сборник. Москва : Молодая гвардия, 1972. 400 с.
11. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. Київ: [б.в.], 2000. 402 с.
12. Шаповал Ю., Золотарьов В., Пристайко В. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ : Абрис, 1997. 608 с.